

‘Herdenken is na-denken.’ Het ontstaan van een fysiek en een digitaal Joods Monument in Arnhem

Hendrik Henrichs

Arnhem en de Tweede Wereldoorlog: noem deze woorden en bijna iedereen denkt aan de Slag om Arnhem. Maar over die andere onvoorstelbare gebeurtenis uit de oorlog, het wegvoeren en vermoorden van bijna alle joodse inwoners van de stad, heeft lange tijd vooral stilte gebeerst. Een aantal Arnhemmers heeft in de laatste twee decennia geprobeerd die stilte te doorbreken. In deze bijdrage, geschreven op basis van interviews met enkele direct betrokkenen, komen aan de orde: het boek De stille slag van Margo Klijn, de Stolpersteine, het Joods Monument en de website joodsmonumentarnhem.nl.

Als je in Google ‘Joods Monument Arnhem’ intikt, kom je direct bij dat digitale monument. Deze website is het vervolg, de dynamische aanvulling op het stenen monument dat in 2019 in Arnhem werd onthuld. In 2020 vroeg Peter Jetten, redacteur van de site, of *AHT* er aandacht aan wilde besteden. *AHT* had toen net besloten om de rubriek ‘Boekbesprekingen’ om te dopen in ‘Recensies’, om ook andere dan gedrukte media te kunnen bespreken. Om zo’n recensie uit te breiden met informatie over het ontstaan van de site gingen we op bezoek bij Peter Jetten. Die vond dat het beter was om de hele geschiedenis van fysiek monument en site en te behandelen, en daarmee recht te doen aan de inspanningen van de vele betrokkenen.¹

De stille slag

Eind jaren ’90 van de vorige eeuw begon neerlandica Margo Klijn haar onderzoek naar de vervolging van joden in Arnhem. Historicus Cees Haverhoek werkte in diezelfde tijd aan het onderwerp, en schreef daar in 1999 over in het septembernummer van *Arnhem de Genoeglijkste*, de voorganger van het huidige

AHT.² Het archiefonderzoek van Haverhoek naar namen en adressen van weggevoerden was een belangrijke bron voor Klijns boek. Zijn Arnhemse namen werden ook gepubliceerd in het nationale (digitaal) Joods Monument dat in 2005 tot stand kwam.³

In 1999 vroeg Nechamah Mayer-Hirsch in *De Gelderlander* hulp bij haar onderzoek naar joodse families.⁴ De Arnhemmers Hans van Aalten en Willy Wytzes namen contact op, evenals Margo Klijn. Zij vroegen ook de gemeente aandacht te besteden aan het onderhoud van de kleine achttiende-eeuwse joodse begraafplaats tussen de Utrechtseweg en Onderlangs. Zo groeide langzaam de belangstelling voor het joodse verleden in Arnhem. Maar natuurlijk kreeg archiefonderzoek naar in de oorlog weggevoerde Arnhemse joden de meeste aandacht.

Om de namen uit de archieven tot leven te brengen verzamelde Margo Klijn herinneringen van overlevenden, die haar hielpen het verleden van Arnhemse joden niet uitsluitend te zien in termen van een onvermijdelijk einde: zij wilde een eenzijdige nadruk op slachtofferschap vermijden. In haar in 2003

verschenen boek, *De stille slag*, slaagt zij erin het verleden te beschrijven zoals het werkelijk geweest zou kunnen zijn: de joden in Arnhem leefden vanaf 1933 weliswaar in toenemende angst over wat er zou kunnen gebeuren, maar soms ook in hoop op een goede afloop, en in elk geval zullen ze vaak zijn afgeleid door gewone, dagelijkse gebeurtenissen. Zo ging het in veel andere steden, waarbij we in het oog moeten houden dat in 'grensstad' Arnhem relatief meer joden leefden dan in die andere steden. Klijns boek werd door deze benadering niet alleen een monument maar ook een boeiende geschiedenis van het joodse leven in Arnhem van 1933 tot een paar jaar na de oorlog.



Margo Klijn, (foto: Rens Plaschek, Arnhem).

De eerste druk van *De stille slag* is door onze oud-hoofdredacteur Menno Potjer uitgebreid en lovend besproken in *Arnhem de Genoeglijkste*.⁵ Eén fraaie zin uit deze recensie wil ik de lezer niet onthouden:

Helaas is [het] register zeer onvolledig. Waarschijnlijk moest de uitgever, die we uit andere publicaties kennen als een nauwkeurig werker, haast maken om het eerste exemplaar nog op tijd aan Hare Majesteit te kunnen overhandigen. Als het uw bedoeling is dit boek later nog eens als naslagwerk te gebruiken, doet u er het beste aan om het register zelf met balpen aan te vullen.

Die balpen hebben we niet meer nodig. Het uitgebreide register dat in 2014 in de tweede druk werd gepubliceerd wordt nu op de website voortdurend aangevuld en geactualiseerd.

Streven naar een monument

Hans van Aalten begon in februari 2008 een burgerinitiatief voor een monument in de openbare ruimte voor de omgekomen joodse Arnhemmers. Zijn verzoek werd tot tweemaal toe door de gemeente afgewezen. Op Radio Arnhem maakte hij tot 2012, in het geschiedenisprogramma *En Toen*, iedere week een 'Zwarte Bladzijde' over een niet-teruggekeerde joodse Arnhemmer. Ook ging



Willy Wytzes, (foto: Margo Klijn).

hij in gesprek met het bestuur van de synagoge om te komen tot een monument, en vroeg hij aandacht bij de stichting *Bridge to the Future* voor het joodse oorlogsverleden. Dit alles zonder resultaat.

Toen alle wegen om tot een monument te komen dood leken te lopen ging Willy Wytzes in 2010, op basis van het nationaal Joods (digitaal) Monument en de gegevens die Cees Haverhoek daarnaast nog beschikbaar stelde, werken aan een digitale lijst van joodse slachtoffers. Dit leidde tot een uitbreiding met honderden namen. Het doel was een herdenkingsboekje met de namen te publiceren. Nadat Hans van Aalten Willy



Omslag van de tweede druk, 2014.

in contact had gebracht met Margo Klijn, ontstond het idee om die namenlijst op te nemen in een tweede druk van *De stille slag*. Daarmee zou dan in elk geval een papieren monument tot stand zijn gebracht. Burgemeester Kaiser schreef in 2014 in zijn ‘Ten geleide’ dat dit boek door de namenlijst een aanvulling bood op het al bestaande monument op de joodse begraafplaats op Moscowa.

Struikelstenen

Op 16 december 1992 plaatste de Duitse kunstenaar Günter Demnig de eerste *Stolperstein* voor het stadhuis van Keulen. De naam *Stolperstein* zou verwijzen naar een antisemitische zegswijze. Een Duitser die struikelde over een stoeptegels kon zeggen: ‘Hier zal wel een jood begraven liggen.’ Maar ‘ergens over struikelen’ kan ook betekenen: toevallig op iets stuiten, iets ontdekken, ergens aan herinnerd worden ... Hoe dan ook, het project van Demnig om slachtoffers

van nazisme, fascisme en onderdrukking te herdenken kreeg in heel Europa navolging. Voor de huizen van weggevoerden wordt, op initiatief van de huidige bewoners, een bronzen gedenkplaatje in het plaveisel aangebracht, met daarop geboorte- en sterfdatums en de plek van overlijden – in de meeste gevallen een vernietigings- of concentratiekamp. De eerste *Stolperstein* in een stad wordt doorgaans door Demnig zelf gelegd; voor Nederland gebeurde dat in 2007 in Borne. In dat jaar lagen er in Europa al 13.000 stenen.⁶

In juli 2015 overlegde Hein-Willem Leeraar met de gemeente Arnhem over een struikelsteen voor zijn oudoom Philip Leeraar, in 1941 uit zijn huis weggevoerd en in Mauthausen vermoord. De beraadslagingen duurden bijna drie jaar, maar uiteindelijk kon Demnig, in mei 2018, de eerste Arnhemse struikelsteen leggen voor de Koningstraat 58, het huis van Philip Leeraar. Op diezelfde dag werden nog een kleine dertig stenen voor andere Arnhemse adressen gelegd. Dat het zo lang duurde, had niet alleen te maken met ambtelijke traagheid. Net als in veel andere steden in Nederland en Europa moest worden gepeild hoe de joodse gemeenschap dacht over deze vorm van herdenken. Soms werden bezwaren gehoord als ‘dat er nu weer over joden zou worden gelopen.’



Struikelsteen voor het huis Koningstraat nr. 58. (foto auteur).

Bruut weggerukt

In 2018 vormden Margreet van Gastel (voormalig wethouder), Marcel Spanier (medisch specialist Rijnstate) en Leo Vosdingh (bestuurslid joodse gemeente Arnhem) onder voorzitterschap van Jaap Clifford de commissie Herdenkingsmonument gedeporteerde Joden WO II. Deze commissie werkte snel: in september 2019 besloten Burgemeester en Wethouders dat het monument er zou komen. De locatie was bewust gekozen: niet op het terrein van de synagoge, waar de ruimte voor herdenkingen te beperkt zou zijn en het monument 'te veel in de luwte' zou liggen. Het monument zou komen aan de noordzijde van de Eusebiuskerk, op de vroegere Kippenmarkt, waaraan destijds de joodse godsdiensschool stond.⁷

Kort voor dit besluit had zich in juli 2019 nog een enigszins pijnlijke kwestie voorgedaan. De gemeente had vergunning verleend voor het monument, maar wilde voor deze vergunning de gebruikelijke kosten (leges) in rekening brengen. Dat werd niet alleen door de commissie, maar ook door de joodse gemeenschap als kwetsend ervaren. Voor de vergunning zou nu betaald moeten worden aan dezelfde gemeente die destijds

minstens lijdzaam betrokken was geweest bij het wegvoeren van de joodse inwoners voor wie nu het monument werd opgericht. In een brief aan de burgemeester, en gesteund door invloedrijke leden van het comité van aanbeveling, stelde de commissie voor om de kwestie als volgt op te lossen: voor het bedrag van de vereiste leges zou de gemeente een aantal kleinere posten voor het monument en de onthulling ervan kunnen subsidiëren. En zo gebeurde het.

Nu kon op 17 november 2019 het Joods Monument op de vroegere Kippenmarkt (nu Jonas Daniël Meijerplaats) onthuld worden. Burgemeester Marcouch beschouwde het monument als een volgende stap na de *Stolpersteine*. Opperrabbin Jacobs noemde het monument in zijn toespraak 'een keiharde granieten waarschuwing' tegen aantasting van de vrijheden van andersdenkenden of anders-gelovigen. Ook leerlingen van het Thomas a Kempis College deden mee: een leerling bracht haar winnende gedicht ten gehore; andere leerlingen lazen de namen voor van de verdwenen joodse Arnhemmers. Dit was een idee van monument-commissielid Marcel Spanier, die kinderen had op de school.⁸



Mirre Kisteman, leerling van het Thomas a Kempis College, leest haar gedicht 'Onwetend' voor bij de onthulling van het monument, 18 november 2019. (foto: website joodsmonumentarnhem.nl).



Joods monument Arnhem, voorkant. (foto: website joodsmonumentarnhem.nl).



Joods monument Arnhem, achterzijde. (foto: Peter Jetten).

Het monument, ontworpen door Betty Jacobs, bestaat uit een granieten koffer die het wegvoeren symboliseert, en een Thorarol als symbool voor de joodse traditie. Op de voorkant staan de woorden: *'Vergeet nimmer wat ben is aangedaan' en 'Bruut weggerukt maar hun geest en traditie blijven.'* Op de achterkant staan de woorden: *'Ongeveer 1500 joden werden afgevoerd / slechts weinigen keerden terug naar hun Arnhem.'* Deze laatste tekst bevat volgens sommigen twee onjuistheden. Ten eerste zijn er veel meer dan 1500 joden weggevoerd: dat zijn er bijna 2000, van wie er slechts enkele honderden terugkeerden. Ten tweede vinden zij het woord 'afgevoerd' ongepast: daar had beter 'weggevoerd' kunnen staan ('Afvoeren doe je met dieren...').

Op weg naar de website

Na de totstandkoming van het fysieke monument bleef de behoefte bestaan aan een dynamischer voortzetting ervan. Willy Wytzes en Margo Klijn wilden dat de lijst van namen die in 2014 aan *De stille slag* was toegevoegd voor iedereen, ook voor niet-bezitters van het boek, toegankelijk zou worden. Die lijst



Peter Jetten (foto: René van den Boogaard).

zou dan ook, net zoals op het nationale (digitaal) Joods Monument, doorzoekbaar zijn op naam of op straatnaam. Ook zouden nieuwe verhalen, die natuurlijk na verschijning van *De stille slag* bleven binnenkomen, een plaats kunnen krijgen.

Vanuit zijn voorzitterschap van de commissie Herdenkingsmonument zette Jaap Clifford zijn inspanningen voort, nu voor het digitale monument. Daarvoor werd samenwerking gezocht met voorzitter Bert de Jong van de Stichting Viering Feest- en Gedenkdagen Arnhem. Eerst werkte Laurens van Aggelen van die stichting aan de website, maar korte tijd later kwam die taak terecht bij Jos Vecht voor de bouw en de technische inrichting van de site, terwijl Peter Jetten, oud-geschiedenisdocent aan het Arnhemse Montessori College, de taak van redacteur op zich nam. Margo Klijn leverde de eerste verhalen.

Een dynamisch monument

Anno 2021 biedt de site joodsmonumentarnhem.nl een levendige aanblik. Anders dan het nationale (digitaal) Joods Monument is deze site duidelijk herkenbaar gekoppeld aan een concrete plek, waar het stenen monument fysiek te bezoeken is. En wie bij dat monument staat, vindt op de rand QR-codes die je rechtstreeks leiden naar de website. Daar kun je dan de geschiedenis van de Arnhemse Joden opzoeken.

De website heeft twee menu-regels. Op de bovenste, bruine, staat de 'Home' optie, waar de bezoeker wordt welkom geheten met foto's van het monument en een korte opsomming van de meest recente toevoegingen. Daarnaast bevat de bruine menu-regel de meer zakelijke opties, over sponsors, literatuur en contact. Ook is er een keuze-optie voor Engels of Ivriet, en er is een optie voor reacties ('comments'). Daarmee is de site goed toegankelijk voor Arnhemse én internationale geïnteresseerden. Van de comments maakt redacteur Peter Jetten regelmatig gebruik om foto's en verhalen op te vragen, of om verhalen aan te vullen. Op deze manier kwam bijvoorbeeld het verhaal over de ontruiming van het Joods Kindertehuis in december 1942 op de site

terecht: zoon Klaas Korver meldde zich met het verhaal over zijn moeders herinneringen.

De tweede menu-regel, de blauwe, bevat ten eerste een korte 'Geschiedenis' optie, waarin een beknopt overzicht staat van de historische feiten die een context bieden voor de Jodenvervolgung. De volgende 'monument' optie bevat een korte tekst over de totstandkoming van het monument, en foto's en een filmpje van de onthulling. Ook zijn er links naar publicaties in de pers over het monument.

De belangrijkste vier opties op de blauwe menuregel zijn in zekere zin de kern van de site: Namen, Struikelstenen, Verhalen en Scholen, waarover hieronder meer. De laatste optie is 'Foto's': hier verschijnen foto's van de achtereenvolgende plechtigheden, kransleggingen en dergelijke die sinds de onthulling bij het monument hebben plaatsgevonden.

De vier kern-knoppen, zegt Peter Jetten, geven toegang tot de meest dynamische inhoudelijke activiteiten. Dat is goed te zien bij de optie 'Namen'. Hier is de namenlijst van Willy Wytzes doorzoekbaar gemaakt op familienaam, of op straatnaam. Er is ook een alfabetische lijst te vinden, van A-Z of van Z-A.

De optie 'Struikelstenen' is volgens Peter Jetten een extra dienstverlening. Joods monument Arnhem is niet rechtstreeks gekoppeld aan 'Arnhemse' struikelstenen, maar als Jetten op de Nederlandse *Stolpersteine*-app een nieuwe Arnhemse struikelsteen aantreft, plaatst hij dat adres met een foto en verwijst hij naar de betreffende personen op de 'Namen' lijst op de site. En als hij op zijn site een verzoek krijgt om een struikelsteen te plaatsen, verwijst hij door naar Hein-Willem Leeraar, die optreedt als Nederlands contactpersoon voor Arnhem voor het *Stolpersteine* project.

Voor de derde optie, 'Verhalen' is Peter Jetten naar eigen zeggen een echte 'nieuwsjager' geworden. Hij benadert zelf mensen van wie hij denkt dat zij kunnen helpen om weggevoerde Arnhemmers opnieuw een gezicht te geven. Of hij bewerkt verhalen die mensen hem toesturen, of hij schrijft zelf verhalen. Maar daar blijft het niet bij. Hij

benadert ook wijkkranten of volgt berichten in wijkkranten over joodse bewoners die niet meer terugkwamen. Zo is er contact met de wijkkrant van het Burgemeesterskwartier, waarin een digitaal monument voor de (vele) verdwenen buurtbewoners is opgenomen (juni 2020). Onder deze knop is medio 2021 al een lange lijst aan wijkverhalen te vinden (waarop kan worden doorgelinkt). Bijvoorbeeld een oproep voor een ander digitaal monument in de wijk Sint Marten Sonsbeek (verwachte 'opening' in september 2021).

Hoe Peter Jetten werkt, is goed te zien aan het verhaal over de joodse Vitesse speler Herbert 'Happy' Mogendorff (1905-1984). Die kon, met hulp van zijn club, onderduiken; hij overleefde de oorlog en werd voorzitter van de club. Peter spoorde in het telefoonboek een arts op met de naam Selma Mogendorff, die een dochter van Herbert bleek te zijn. Zij schreef vervolgens samen met haar broer Nico het verhaal over hun vader, Peter stuurde dit verhaal naar wijkkrant *De Molenbeker* en nam het, aangevuld met foto's, en teksten uit andere bronnen, op in de site. Dit verhaal laat overigens goed zien dat de verhalen, net als in het boek van Margo Klijn, zich niet uitsluitend op slachtofferschap richten.

Een bijzonder 'dynamische' optie in de website is te vinden onder de vierde 'kernknop', 'Scholen'. Bij de onthulling van het stenen monument hadden leerlingen van het Thomas a Kempis College de namen voor van de verdwenen joodse Arnhemmers voorgelezen. Docente Anita Hendrix, die het Holocaust project leidde, stuurde het verslag daarvan naar de site. Daar kwam het onder de rubriek 'Scholen' te staan, met de bedoeling een jaarlijkse scholen-herdenkingsestafette te houden. In 2019-2020 werkten scholieren van het Thomas a Kempis in de lessen burgerschap aan het herdenken van de Holocaust, met verhalen in de klas, aandacht voor de *Stolpersteine*, een excursie naar Westerbork, en een boekje over het project dat kan worden doorgegeven aan een volgende school in Arnhem.

Het plan is dat volgend jaar het estafettestokje wordt doorgegeven aan het Beekdal

Lyceum, waar dan de Arnhemse herdenking een plaats kan krijgen in de lessen. Op deze manier, zegt Peter Jetten, wordt herdenken niet een exclusief oude-mensen-project, iets van 'das war einmal'. Zo wordt herdenken: na-denken. Ook over de woorden van Primo Levi: 'Het is gebeurd. Het kan weer gebeuren.'

Een laatste activiteit rond de geschiedenis van de Arnhemse joden is een rondwandeling die is opgenomen in het cursusaanbod van Rozet, de Arnhemse instelling voor taal, kunst en erfgoed. De rondwandeling 'In de voetsporen van *De stille slag*' begint met de vertoning van de documentaire '*Ik heb geluk gehad*', gemaakt door Jos Vecht. Vervolgens wandelen de deelnemers langs een aantal locaties en horen ze verhalen die verbonden zijn met *De stille slag*, het monument en de website. Als gidsen treden op: Margo Klijn, Willy Wytzes, Jos Vecht en Peter Jetten.⁹

De website joodsmonumentarnhem.nl laat zien dat geschiedenis in Arnhem op een dynamische manier kan worden beoefend. De zoekfunctie van het monument is goed bruikbaar voor historici. De verhalen vertellen behalve over de Holocaust ook veel over de geschiedenis van het dagelijks leven, bijvoorbeeld over winkels en beroepen, in de periode 1900-1945. De foto's voegen daar veel details aan toe. Arnheimers blijven door de site betrokken bij het verleden: bij herdenkingen bij een fysiek monument, maar ook door historisch besef te laten ontstaan bij nieuwe generaties leerlingen op de scholen.

Daarbij zijn de inspanningen van velen, joodse en niet-joodse Arnheimers (en ook van niet-Arnheimers), van groot belang geweest door hun werk aan boeken, lijsten, teksten, en het fysieke monument. Rond al deze activiteiten is een netwerk ontstaan van mensen die de herinnering aan het (bloeiende) joodse verleden willen memoreren van Arnhem en de joodse Arnheimers die niet meer terugkeerden. Zodat zij een vaste plek krijgen in de canon van Arnhem en het geheugen van de Arnheimers. De website joodsmonumentarnhem.nl is daarvoor een levendig platform en een verbindende schakel tegelijk.

Over de auteur

Hendrik Henrichs is redacteur van dit tijdschrift.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op interviews met Margo Klijn, Willy Wytzes (12 juli 2021) en Peter Jetten (8 juni en 27 juli 2021). Margreet van Gastel gaf me informatie via telefoon en email. Ik dank allen voor hun informatie, en hun reacties op mijn eerste versie. Verder raadpleegde ik: Margo Klijn, *De stille slag. Joodse Arnheimers 1933-1945* (Utrecht 2014). De laatste exemplaren van *De stille slag* zijn nog, tegen gereduceerde prijs, te verkrijgen bij boekhandel Hijman Ongerijmd.
2. Cees Haverhoek, 'Arnhem tijdens de Duitse bezetting' in: *Arnhem de genoeglijkste*, 19 (nr3, 1999) 122-138.
3. <https://www.joodsmonument.nl>
4. Wie schrijft over de joodse geschiedenis?' in: *De Gelderlander* (4 februari 1999).
5. Menno Potjer, 'Margo Klijn, De stille slag Joodse Arnheimers 1933-1945. Een leesverslag.' in: *Arnhem de Genoeglijkste*, 23 (nr.4,2003) 198-198.
6. Lemma 'Stolpersteine' op Wikipedia: <https://en.wikipedia.org/wiki/Stolperstein> en <https://nl.wikipedia.org/wiki/Stolpersteine>.
7. Raadsbrief college van burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad, 17 september 2019.
8. Korte films van de toespraken zijn te vinden op joodsmonumentarnhem.nl, onder de knop 'Monument' / 'ontstaan'.
9. <https://denieuwestad.rozet.nl/activiteit/in-de-voetsporen-van-de-stille-slag>